

3. OD DRŽAVE-RODITELJA DO PORODIČNIH PATRIJARHA: ROD I NACIJA U SAVREMENOJ ISTOČNOJ EVROPI*

U protekloj polovini stoleća Istočna Evropa bila je jedan od glavnih poligona za eksperimente kako s društvenom organizacijom roda tako i s dru-

*J Rod nije bio predmet mojih proučavanja sve dok nisam bila pozvana da podnesem saopštenje na konferenciji o rodu i nacionalizmu koju su Ketrin Hol i Džudit Valkovic organizovale u Belađu u julu 1992. godine. Zahvalna sam organizatorima i učesnicima, kao i članovima Seminara za ženske studije Univerziteta Džons Hopkins na podsticajnim primedbama, koje su mi bile od pomoći prilikom revizije rukopisa. Saopštenje ne bih mogla napisati bez pomoći Gejl Kligman, kojoj dugujem veliki deo građe na kojoj je zasnovano. Meri Puv, Emili Martin, Kristi Maklur i Lorin Sobel su mi takođe dale korisne savete.

Podaci korišćeni u analizi potiču isključivo iz primarnih i sekundarnih pisanih izvora, ne iz etnografskih istraživanja. Ovo poglavlje se najpre pojavilo u časopisu *East European Politics and Societies* 8 (1994) i preštampano se s dozvolom Američkog saveta učenih društava (American Council of Learned Societies).

1) O mojoj upotrebi reči "socijalizam" videti 1. poglavlje, napomenu 2.

gačijim definisanjem nacionalnog identiteta. Izjave koje su socijalistički režimi na početku davali u prilog ravnopravnosti polova, kao i mere za povećanje učešća žena u ukupnoj radnoj snazi navele su optimiste da očekuju znatna poboljšanja za žene. Internacionalistička orijentacija sovjetskog socijalizma¹ obećavala je da će se

“nacionalno pitanje” rešiti i da će nacionalni sukobi postati stvar prošlosti; a težnje partije da ostvari široku homogenizaciju davale su povoda za očekivanje da će skoro sve razlike nestati s društvenog pejzaža. Da su se ta obećanja ostvarila, socijalizam bi “rodu” i “nacionalizmu” dao potpuno nov izraz.

Mada socijalizam očigledno nije oslobodio žene ili ukinuo nacionalna osećanja, on jeste preoblikovao i njih, pa (samim tim) i njihove međusobne veze. U ovom poglavlju moj cilj je da izložim neka razmišljanja o tome kako su se ta dva vida “razlike” ukrstila pod socijalizmom i kakve promene možemo očekivati u postsocijalističkom periodu. Želim da postavim pitanja za razmatranje, a ne da izložim već gotov zaključak. Na početku govorim o tome šta podrazumevam pod izrazima “rod” i “nacija”, zatim ukratko prikazujem režim roda u socijalizmu, navodim neke primere rodom određenog nacionalnog diskursa u socijalističkoj Rumuniji, i dajem kratak pregled onoga što se događalo s nacionalizmom i rodom posle 1989. godine u nekim istočnoevropskim zemljama.

Pojmovi

Ja smatram da su “nacija” i “rod” kulturni konstrukti koji se koriste i u akademskim radovima i u svakodnevnom životu (čak, povremeno, s izvesnim preklapanjem u ta dva registra). Kao konstrukti, oni su napravljeni – proizvoljni – ali kroz upotrebu u društvenom životu oni postaju društveno realni i naizgled prirodni. Oba konstrukta su osnovna sredstva društvene klasifikacije. Oba imenuju jedan poseban način organizovanja društvene razlike, dimenziju duž koje se

raspoređuju kategorije koje označavaju razliku (muško, žensko; katalonski, francuski, poljski). Oba podrazumevaju ujedno i homogenost i razliku, stvarajući pretpostavljene unutrašnje homogenosti koje se pri uzajamnom poređenju mogu pokazati *kao* razlike. Tako neka data "nacija" ima značenje samo u svetu drugih, različitih nacija, dok je mnogo društvene energije tokom istorije utrošeno na napore da se neka data nacija odredi kao posebna na osnovu osobina koje su navodno zajedničke *svim* njenim pripadnicima. To isto se može reći i za rod ili ulogu roda. Rod i nacija postoje delimično kao vid subjektivnog iskustva (nacionalni ili rodni "identitet", na primer) – kao subjektivitet koji usmerava osobe na poseban, njemu svojstven način prema nacionalnosti i rodu koji im se pripisuju ili koje usvajaju. Taj subjektivitet je, sa svoje strane, zajednički proizvod vladajućih kulturnih shvatanja i društvenog položaja ljudi. Ispitivati ukrštanje nacije i roda znači postaviti pitanje kako jedno od njih utiče na ono drugo tokom svog razvoja ili života u društvu.

Rod, kao konstrukt, uspostavlja odnos između tela, kao anatomskih ili bioloških datosti, i društvenih shvatanja o njima. To je sistem simbola preko kojeg tela stupaju u društvene odnose.² U tom smislu, rod se može shvatiti kao temeljni organizator veze između prirode i kulture. Većina rodni sistema stvara vrlo mali broj kategorija – obično dve, "žensku" i "mušku" (s alternativnim oblicima, na koje se obično gleda kao na prihvatljive ili devijantne permutacije tih kategorija). Time što telima daje društvena obeležja, rod ulazi u organizaciju moći i nejednakosti i stvara ono što R. V. Konel naziva rodni režimima, koji se sastoje od

2) Ovu primedbu dugujem Meri Puvi.

podele rada prema rodu, strukture moći zasnovane na rodu i strukture katekse.³ Izraz "patrijarhat" označava režime čije ugrađene nejednakosti daju prednost onima koji vrše muške rodne uloge.

Nacija kao konstrukt uspostavlja odnos između subjekata i država (koje su i same društveni konstrukti). To je kulturni odnos čiji je cilj da poveže državu s njenim državljanima i da povuče razliku između njih i pripadnika drugih država. Izraz "nacionalizam" koristim za aktivnost (uključujući i diskurs) ili osećanje koji tu vezu smatraju značajnom, bilo da je usmerena prema nekoj postojećoj državi i njenom režimu ili prema nekoj drugoj državi, odnosno režimu koji se smatra usklađenijim s interesima nacije. Subjektiviteti koji su sastavni delovi "nacije" čine temeljne elemente osnovnog političkog oblika modernog vremena – nacionalne države. U onoj meri u kojoj je moderna nacionalna država određena u odnosu na neku geografsku teritoriju, u toj meri "nacija" odgovara "rodu" po tome što povezuje fizičko "telo" države sa izvesnim skupom značenja i osećanja, pa tako daje društvenopolitički smisao fizičkom prostoru.⁴ A pošto događaji kao što su rat i vojna služba dovode državu u neposrednu vezu s telima svojih (muških) državljana, standardna retorika nacionalnih država spaja vlast nad telima državljana s vlašću nad teritorijom.

Broj stvarnih nacija je potencijalno neograničen;

3) R. W. Connell, "The State, Gender, and Sexual Politics", *Theory and Society* 19 (1990): 523–526.

4) Ovo zapažanje dugujem Meri Puvi. Videti i Eve Kosowsky Sedgwick, "Nationalisms and Sexualities in the Age of Wilde", u: *Nationalisms and Sexualities*, ur. Andrew Parker, Mary Russo, Doris Sommer, i Patricia Yaeger (New York: Routledge, 1992), str. 239.

osnove za njihovo definisanje su, međutim, ograničene. Erik Hobsbaum pominje nekoliko značenja koje je nacija imala od antičkih

vremena, ali u modernom svetu on nalazi dva glavna značenja. To su 1) odnos poznat kao građanstvo (*citizenship*), u kome nacija obuhvata sve one koji učestvuju u zajedničkom političkom životu i time naizgled čine osnov kolektivnog suvereniteta, i 2) odnos poznat kao etnicitet, u kome nacija obuhvata sve one koji imaju, kako se pretpostavlja, zajednički jezik, istoriju ili širi "kulturni" identitet.⁵ Ovo drugo značenje se često opisuje izrazom "nacionalizam" (koji ja ponekad zaoštravam u "etnonacionalizam", da bih istakla etničko značenje). Tome bih dodala i jedan treći oblik kulturnog odnosa između države i državljana, oblik koji se nastojao uvesti pod socijalizmom u Rumuniji, gde je često upotrebljavan izraz "socijalistička nacija". Njime je naglašavana izvesna, skoro porodična privrženost, koju ću nazivati "socijalističkim paternalizmom". Umesto političkih prava ili etnokulturne sličnosti, on je isticao izvesnu moralnu sponu koja povezuje državljane s državom preko njihovog prava da učestvuju u preraspodeljenom društvenom proizvodu. Pretpostavka je bila da podanici nisu ni politički aktivni, kao u građanskoj državi, niti etnički slični; pretpostavka je bila da oni treba da budu blagodarni primaoci – kao mala deca u porodici – onoga što njihovi vladaoци odluče da treba da im se dâ.⁶ Osećanje koje je to stvaralo kod državljana bila je zavisnost, a ne aktivizam koji neguje građanska država, ili solidarnost koju zahteva etnonacionalizam. Pošto se po svom odnosu između države i dr-

5) Eric R. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), str. 18–20.

6) Pogledajte sledeće: "Radnici rumunske, mađarske, nemačke i drugih nacionalnosti čine zajedno veliku porodicu socijalističke Rumunije" (iz članka sa značajnim naslovom "Socijalistička nacija" [*Na iunea socialistă*], u: *Documente ale Partidului Comunist Român: Culegere sintetică* [Buku-rešt, Ed. Politica, 1972], str. 106). Zahvaljujem Gejl Kligman za ovaj podatak.

žavljana i jedan i drugi mogu opisati metaforikom porodice i srodstva, socijalistički paternalizam i etnonacionalizam imaju izvesnih sličnosti. U stvari, u zvaničnim diskursima Čaušeskuove Rumunije sedamdesetih i osamdesetih godina ta dva značenja je skoro nemoguće razdvojiti.

Nacija shvaćena u ova tri smisla može imati uticaja na rod na više načina. Može se, na primer, smatrati da državljanstvo i politička prava ne važe podjednako za muškarce i žene – ili, da se obrnuto izrazimo, shvatanje “muškog” i “ženskog” može se tako raščlaniti da njihovo ukrštanje s pojmom državljanstva ne bude istovetno.⁷ U mnogim društvima žene su državljanji samo na osnovu svoje veze s mužem i ocem. Muškarac koji se oženi strankinjom time je čini državljanicom svoje nacije, ali žena koja se uda za stranca gubi svoja prava. Deca muškarca, a ne žene, automatski postaju državljanji; i tako dalje. Slično tome, i etnonacional-

7) Videti, na primer, uvod za Nira Yuval-Davis i Floya Anthias, *Woman – Nation – State* (New York: St. Martin's, 1989).

8) To je lepo ilustrovano u George Mosse, *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985). Videti i John Higham, "Indian Princess and Roman Goddess: The First Female Symbols of America", *Proceedings of the American Antiquarian Society* 100 (1990): 45–79.

9) Videti npr. Ann L. Stoler, "Making Empire Respectable: The Politics of Race and Sexual Morality in 20th-Century Colonial Cultures", *American Ethnologist* 16 (1989): 634–660; i Partha Chatterjee, "Colonialism, Nationalism, and Colonialized Women: The Contest in India", *American Ethnologist* 16 (1989): 622–633. Izvrstan primer koji ovo ilustruje je čuveni roman E. M. Forstera, *Putovanje u Indiju*.

ni simboli se mogu posmatrati u okviru rodnih odnosa.⁸ Druge (slabije) nacije mogu biti “feminizovane” (i silovane), a nacionalni identitet se može odrediti i zaštititi tako što će se “naše” žene izdvajati ili braniti od navodno nezasite seksualnosti muškaraca druge nacionalnosti.⁹ Najzad, socijalistički paternalizam je uticao na rod time što je nastojao da u dotad neviđenoj meri isko-

reni muško-ženske razlike, prebacujući na državu izvrsne zadatke povezane s rodnim ulogama u domaćinstvu. Ti primeri jasno pokazuju da su i rod i nacija od suštinske važnosti za hegemonске projekte modernog državotvorstva i da je porodica glavno sredstvo za simbolično opisivanje i organizovanje njihovog uzajamnog delovanja.

Rodni režim socijalizma

Iako su između socijalističkih država u Istočnoj Evropi i Sovjetskog Saveza postojale znatne razlike, ja o njima govorim kao o pripadnicima jedne obuhvatne grupe društava koja u pogledu nekih organizacionih svojstava imaju više sličnosti jedno s drugim nego s ostalim društvima. U 1. poglavlju izložila sam svoju analizu "funkcionisanja" socijalizma kao sistema – ne razmatrajući, međutim, ulogu roda u njemu.¹⁰ U sledećem kratkom prikazu oslanjam se na naučne rezultate Džoane Goven, Gejl Kligman, Maksin Momine i drugih, čija proučavanja doprinose razumevanju režima roda karakterističnog za socijalizam.¹¹

10) Videti i Katherine Verdery, "Theorizing Socialism: A Prologue to the 'Transition'", *American Ethnologist* 18 (1991): 419–439, i *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1991).

11) Videti, između ostalog, Irene Dölling, "'We Now Live from Day to Day, Because Nothing Is Certain Anymore': On Changes in the Daily Lives of Women in the New 'Länder'" (neobjavljen rukopis, 1991); Joanna Goven, "Gender Politics in Hungary: Autonomy and Anti-Feminism", u: *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, ur. Nanette Funk i Magda Mueller (New York: Routledge, 1993), str. 224–240, i *The Gendered Foundations of Hungarian Socialism: State, Society, and the Anti-Politics of Anti-Feminism, 1949–1990* (doktorska disertacija, University of California, Berkeley, 1993); A. Heitlinger, *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia* (London: Macmillan, 1979); Gail Kligman, *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1988), "Women and the State: Ceaușescu's Pro-Natalist Policies", saopštenje pripremljeno za Vener-Grenov simpozijum o politici reprodukcije, Brazil, 1991, i "The Politics of Reproduction in Ceaușescu's Romania: A Case Study in Political Culture", *East European Politics and Societies* 6 (1992): 364–418; Maxine Molyneux, "The 'Woman Question' in the Age of Perestroika", u: *Af-*

Socijalistički sistemi su sebe legitimisali tvrdnjom da preraspodeljuju društveni proizvod u interesu opšteg blagostanja.¹² Koristeći tu premisu, socijalistički pater- nalizam je konstruisao svoju “naciju” na osnovu impli- citnog shvatanja društva kao porodice, na čelu s “mu- drom” Partijom, koja očinski donosi sve porodične od- luke o tome ko treba šta da proizvodi i ko treba da do- bije kakvu nagradu – bila je to, prema tome, “država- roditelj”. Kao što je Preobraženski rekao: “Porodica se mora zameniti komunističkom partijom.”¹³ Socijali- zam jeste ličio na mnoge druge političke sisteme po to- me što je naglašavao značaj porodice kao osnovnog elementa u političkoj zajednici, ali on je po mom mi-

ter the Fall, ur. Robin Blackburn (London: Verso, 1991), str. 47–77; i Dorothy Rosen- berg, “Shock therapy: GDR Women in Transition from a Socialist Welfare State to a Social Market Economy”, *Signs* 17 (1991): 129–151.

12) Videti: George Konrád i Ivan Selényi, *The Intellectuals and the Road to Class Power* (New York: Harcourt, Brace Jovano- vich, 1979), str. 47–52.

13) Navedeno u: Mikhail Geller i A. M. Ne- krich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present* (New York: Summit Books, 1986).

14) To je izraz koji se koristi za označava- nje velikih proširenih porodičnih zajednica na Balkanu, koje ne sadrže samo bar tri generacije nego i nekoliko braće s njiho- vim porodicama. (Marija Todorova u svo- joj knjizi *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Develop- ments in Ottoman Bulgaria* [Washington, D. C.: American University Press, 1993], razmatra pitanje da li su te zajednice ika- da stvarno postojale.)

15) Razgovor s Lorin Sobel, koja je ukaza- la da se u mom izgaganju javlja neobično “udvostručavanje” porodice, pomogao mi je da dođem do ove formulacije.

šljenju otišao dalje nego ve- ćina drugih u tome što nije samo smatrao da je društvo slično porodici nego je gle- dao na njega kao da je ono sâmo porodica. Socijalistič- ko društvo je tako ličilo na klasičnu porodičnu zadru- gu;¹⁴ kao proširena porodica ono se sastojalo od indivi- dualnih nuklearnih porodi- ca, ali one su bile povezane u jednu veću patrijarhalno organizovanu porodičnu za- jednicu na čijem je čelu sta- jala Partija kao “otac”.¹⁵ Rezultat toga mogli bismo nazvati “zadružnom drža- vom”.

Za zadružnu državu bila je karakteristična, kao što Goven i Deling pokazuju, obuhvatna reorganizacija rodni uloga unutar nuklearnih porodica, koja je dovela do veće ravnopravnosti rodova.¹⁶ Razlog je bilo to što su socijalistički režimi nastojali da sprovedu program industrijalizacije koji se (silom prilika) zasnivao na velikom ulaganju rada a malom ulaganju kapitala, tako da je za njegovo ostvarenje bila potrebna sva radna snaga bez obzira na rod. To je, više od bilo kakvog ideološkog opredeljenja, bio razlog što je socijalizam stavljao naglasak na rodnu ravnopravnost i na mere koje su je unapređivale. U njih su spadala duga porodiljska bolovanja, briga za decu i (izuzev u Rumuniji posle 1966) blaži propisi u vezi s prekidom trudnoće, što je ženama dalo veću kontrolu nad tim vidom njihovog života.¹⁷ Jedna od posledica učestvovanja žena u radnoj snazi bilo je povećanje srazmernog autoriteta žene u okviru porodice, kome je doprinosilo i to što je država raznim političkim merama i uzurpiranjem prava na odlučivanje o raspodeli podričvala porodični autoritet muškaraca.

Iako mnogi autori govore da je time žena bila opterećena "dvostrukim" ili čak "trostrukim bremenom" kućnih poslova, podizanja dece

16) Ne postoji dobar istorijski prikaz porodične i rodne konfiguracije u nekoj od istočnoevropskih zemalja pre 1945. godine (izuzetak je Martha Lampland, "Family Portraits: Gendered Images of the Nation in Nineteenth-Century Hungary", *East European Politics and Societies* 8 [1994]: 287-316). Stoga ne mogu reći u kojoj meri se oblici iz socijalističkog perioda nadovezuju na nešto ranije ili odstupaju od prethodnog stanja i moram se oslanjati na stara uopštavanja o "buržoaskim" porodičnim oblicima.

17) U te mere nije spadao, međutim, lakši pristup drugim oblicima kontracepcije. U Rumuniji je bilo širokih mogućnosti za prekid trudnoće sve dok 1966. nije pokrenuta kampanja za povećanje nataliteta. Do tog vremena cena jednog abortusa je bila 30 leja, dok je mesečna plata kvalifikovanog radnika u to vreme iznosila približno 2.500 leja. Podrobnije podatke daje Kligman, "The Politics of Reproduction in Ceaușescu's Romania", najbolji izvor o rumunskoj politici povećanja nataliteta i o širim pitanjima rodni odnosa u Rumuniji.

i radom za platu – jer muževi nisu preuzeli ništa više od prve dve vrste poslova nego ranije – ne može se poreći da je socijalizam u izvesnoj meri drugačije organizovao i poslove u domaćinstvu. Prvo, kako su ljudi srazmerno rano odlazili u penziju, neplaćeni kućni poslovi su sve više padali na penzionere (za razliku od domaćica), koji su stajali u redovima za hranu, vodili brigu o unucima, kuvali za svoju zaposlenu decu, i tako dalje.¹⁸ Drugim rečima, društvena reprodukcija je bila donekle “gerijatrizovana”. Pa ipak, ona je ostala velikim delom feminizovana, ne samo zbog toga što su ti zadaci smatrani ženskim poslovima nego i zato što su veći broj penzionera činile žene, zbog neuravnoteženosti polova u starijim starosnim grupama. (Otuda feminizacija redova za hranu.) Drugo, zainteresovanost za žensku radnu snagu navela je zadružnu državu da preuzme na sebe neke od “tradicionalnih” uloga žena u odgajanju i negovanju dece. To je isticano i u političkim izjavama. Na primer Centralni komitet Rumunske komunističke partije je povremeno izdavao direktive mesnim partijskim organizacijama da pomažu i štite porodice obezbeđivanjem dobrih radnih uslova za žene, otvaranjem više restorana javne ishrane i povećanjem industrijske proizvodnje polupripremljene hrane i kućnih pomagala.¹⁹ Te mere, zajedno sa sistemom zdravstvene zaštite, pokazuju kako su socijalistički režimi nastojali da preuzmu pojedine vidove brige za decu, kućnih poslova, nege bolesnih i staranja o starima, koji su u drugim društvima spadali uglavnom u delokrug rada žena.

18) Ibid., str. 374, napomena 24. Kligman navodi i kako su stariji bili u šali nazivani “sokolovi pijace” (*„pimii pie ii”*) po šaljivoj analogiji sa komunističkom organizacijom pionira “sokolovi domovne” (*„pimii patriei”*).

19) Odluka Plenuma Centralnog komiteta Rumunske komunističke partije održanog 18–19. juna 1973. godiine (brošura).

Zadružna država je, međutim, mogla ići i dalje: ona je mogla pokušati da "etatizuje" i sam posao rađanja. Najekstremniji oblici te težnje ispoljili su se, kako Kligman podrobno prikazuje, u rumunskim merama za povećanje nataliteta donetim sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka, koje su ženska tela tretirale samo kao oruđa za ispunjenje reproduktivnih zahteva države. Zavedeni su obavezni ginekološki pregledi da bi se proveravalo da trudnoća nije prekinuta, a doktori su bili odgovorni za stopu nataliteta na svom području, pa im je plata smanjivana ukoliko bi priraštaj bio manji od očekivanog. Tako su u socijalističkoj Rumuniji ne samo žene nego i muški lekari postali učesnici u biološkoj reprodukciji.²⁰ Osobe bez dece, kako žene tako i muškarci, plaćali su "porez na celibat" – što je dalje svedočanstvo da se rađanje nije ticalo samo žena. Kao što je Čaušesku rekao: "Zametak je socijalistička svojina celog društva."²¹ I on i drugi rukovodioci su, zalažući se za takav stav, u svojim govorima stalno ukazivali na povećanje broja dečjih obdaništa, centara za brigu o deci, porodiljskih povlastica i dečjeg dodatka.

Ukratko, socijalizam je uočljivo izmenio konfiguraciju muških i ženskih uloga u domaćinstvu. Moglo bi se reći da je prodro u nuklus porodice, socijalizovao značajne elemente reprodukcije, mada je mnoge ostavio u nadležnosti žena, i uzurpirao neke patrijarhalne funkcije i odgovornosti. Time je izmenio, kada su rodne uloge u pitanju, odnos između

20) Kligman, "The Politics of Reproduction in Ceaușescu's Romania", str. 386–395, podrobno prikazuje kako su lekari bili zaduženi za sprovođenje politike nataliteta.

21) Navedeno u Charlotte Hord, Henry P. David, France Donnay, i Merrill Wolf, "Reproductive Health in Romania: Reversing the Ceaușescu Legacy", *IPAS Reports* 22 (jul-avgust 1991): 322. Navod se nastavlja: "Rađanje je patriotska dužnost... Oni koji neće da imaju decu su dezerteri."

“domaće” i “javne” sfere kakav je bio poznat iz kapitalizma XIX veka.²² Biološka reprodukcija sada je prožimala javnu sferu i više nije bila ograničena samo na domaću. Istovremeno, područje na kome su i muškarci i žene potvrđivali ponos i samopoštovanje sve više je postajala domaća, a ne javna sfera, jer su svoj otpor socijalizmu izražavali kroz unosne aktivnosti u okviru porodice (takozvana “sekundarna ekonomija”).²³ Jednom reči, u zadružnoj državi porodice su se po nekim osnovnim svojstvima razlikovale od organizacije domaćeg i porodičnog života kakva je preovlađivala tokom prethodnog stoleća u zapadnim državama.

Nisu bile drugačije konfigurisane samo rodne uloge; u mnogim merama socijalizma zapaža se dugoročni cilj postepenog homogenizovanja cele “zadružne države” pod mudrim očinskim rukovodstvom Partije.²⁴ Članovi društva treba da obrazuju homogeno bratstvo, podređeno “ocu”, odnosno Partiji. Trebalo je da razli-

22) Rosenberg, “Shock Therapy”, str. 147.

23) Julia Szalai, “Some Aspects of the Changing Situation of Women in Hungary”, *Signs* 17 (1991): 161.

24) Izvrstan opis rodne “homogenizacije” daje Joanna Goven, *The Gendered Foundations of Hungarian Socialism*, 2. poglavlje. Videti i Kligman, “The Politics of Reproduction in Ceaușescu’s Romania”, str. 366–369. Za razmatranje homogenizacije u odnosu na etničke grupe videti, na primer, Michael Stewart, “Gypsies, the Work Ethic, and Hungarian Socialism”, u: *Socialism: Ideals, Ideologies, and Local Practice*, ur. C. M. Hann (London: Routledge, 1993), str. 187–203.

25) Naročito u smislu rađanja dece, koje se nije moglo socijalizovati. Kligman, “The Politics of Reproduction in Ceaușescu’s Romania”, posebno razmatra to pitanje. Ona opisuje (str. 377) i razne zvanične počasti ukazivane ženama koje su rodile i podigle mnogo dece (“junakinje socijalističkog rada” itd.)

ke kao što su one između muškaraca i žena budu ukinute uvođenjem novih mera za razlučivanje, tako da se napravi razlika između dobrih i loših partijaca, ili partijaca i vanpartijaca – a od žena se očekivalo da se, kao i muškarci, “bore” za izgradnju socijalističkog društva i da budu “heroji” socijalističkog rada.²⁵ Čaušesku i drugi su u svojim govorima opisivali materin-

stvo kao najuzvišeniji poziv žene, ali su ga istovremeno prikazivali i kao “struku” (*meserie*) za koju su potrebne “kvalifikacije” (*calificare*); ti izrazi s područja industrijske proizvodnje doprinosili su izjednačavanju “muških” i “ženskih” oblika rada.²⁶

Osim toga, žene su, kao i svi drugi u društvu, postale zavisne, osobe pod starateljstvom paternalističkog režima koji donosi najznačajnije odluke u interesu “cele porodice”. Koliko je Partija očekivala da to homogenizovano stanovništvo prihvati takav zavisan položaj jasno se pokazuje osamdesetih godina u rumunskim medijima, koji često ističu “neograničenu zahvalnost” i “duboko uvažavanje” Rumuna za “roditeljsku brigu” i “izuzetno dragoceno vođstvo” Partije i njenog rukovodstva.²⁷ Izvršna studija Horvata i Sakolsaja o mađarskim partijskim aktivistima pruža dalja svedočanstva o tome kako su kadrovi gledali na stanovništvo kao na bespomoćne, infantilne i zavisne ljude – i radili na tome da i bude tako.²⁸

Uprkos reorganizaciji porodičnih uloga i tendencijama ka homogenizaciji, struktura moći i šira podela rada u socijalističkoj porodici ostala je izrazito rodna. Kao što možemo naslutiti po metaforici o Partiji kao mudrom “ocu” socijalističke porodice, državni aparat činili su uglavnom muškarci. Ključni sektori socijalizma – sama birokratija, teška industrija, vojska i represivni aparat – bili su sastavljeni gotovo isključivo od muškaraca, naročito na vrhu, a kao muški su i predstavljeni. U državnom birokratskom aparatu žene su u najvećem broju slučajeva obavljale činovničke i sekretarske poslove (kao što

26) Videti *Scinteia*, 8. mart 1986, članci na str. 3.

27) Videti, na primer, *Scinteia* 8. mart 1986, članke na str. 2.

28) Ágnes Horváth i Árpád Szakolczai, *The Dissolution of Communist Power: The Case of Hungary* (New York: Routledge, 1992), naročito str. 54–56, 137–138.

je gotovo svuda slučaj). Žene jesu dobijale političke funkcije, ali obično na nižim nivoima i u sektorima koji, kako se smatralo, odgovaraju ženama – u školstvu, zdravstvu i kulturi.²⁹ Prema tome, iako su u nuklearnim porodicama takve “ženske” uloge donekle preuzete od majki, one su ostale feminizovane u okviru šire podele rada zadružne države.

Sličan odnos rodova može se zapaziti u sastavu radne snage. Na primer, 1985. godine žene su činile 42 procenta radne snage u rumunskoj industriji, ali je njihov udeo u tekstilnoj industriji bio 80 odsto, u elektronskoj industriji 50 odsto, a u mašingradnji 30 odsto. Među službenicima, žene su činile 43 odsto ukupnog broja zaposlenih u nauci, a 65 odsto na više “ženskim” poslovima u kulturi, školstvu i umetnosti, i 75 odsto u zdravstvenoj službi.³⁰ Kao svi socijalistički režimi, i rumunski režim je negovao kult teške industrije, čiji su herojski radnici u daleko najvećem broju slučajeva predstavljani kao muškarci, dok su poljoprivredna proizvodnja i delatnosti povezane s potrošnjom, uključujući uslužne delatnosti, obično bile u rukama žena, pa su tako i predstavljane (ukoliko su ti proizvodno orijentisani režimi uopšte davali neki prostor predstavljanju takvih aktivnosti).³¹

Pored toga što su se u strukturama moći i u sastavu radne snage uporno održavale podele po rodu, tokom osamdesetih godina (ako ne i ranije) došlo je izgleda do postepene obnove feminizacije delatnosti povezanih s odgajanjem i negovanjem. Razlozi za to razlikovali su se od jedne do druge istočnoevropske zemlje.

29) Kligman, “Women and the State”, str. 5.

30) Nikolae Čaušesku, govor održan na Nacionalnoj konferenciji žena 7–8. marta 1985; *Femeia* 38 (1985): 5–7.

31) Naročito upečatljiv primer pruža film Andžeja Vajde, *Čovek od mermera*.

U Mađarskoj, na primer, Partija je svojim merama,

kako Gal izveštava, počela da potiskuje žene s radnih mesta natrag u domaćičke poslove kako bi smanjila ogromne izdatke za brigu o deci i o starim osobama.³² Širenje "sekundarne ekonomije" dalje je ojačalo "tradicionalne" rodne norme, jer je povezivalo muškarce s primarnim radom za platu, a žene s dodatnim radom.³³ I u Rumuniji, podsticaj je delimično polazio od tog nastojanja da se smanje troškovi, ali neposredniji razlog je bila državna politika povećanja nataliteta, koja je slala vrlo protivrečne poruke u vezi s ulogom žena.³⁴ S jedne strane, partijska literatura je predstavljala žene kao sposobne da rade sve što rade muškarci – da ispunjavaju plan, rešavaju probleme, rade kao politički rukovodioci i budu dinamičan element rumunskog socijalizma. S druge strane, uprkos tvrdnjama o "zametku kao društvenoj svojini", štampa je isticala da su nega i podizanje dece poseban zadatak i povlastica žena. U nebrojenim člancima veličana je plemenita misija žene kao odgajivača dece i čuvara budućnosti nacije. Neki su tvrdili da je snažna veza između majke i deteta posledica toga što majke ostaju kod kuće da se brinu o domaćinstvu i podižu decu, dok očevi idu na posao ili u vojsku (s obzirom na to da su žene činile oko 40 odsto radne snage, taj opis se mogao odnositi na veoma mali broj porodica).³⁵

32) Susan Gal, "Gender in the Post-Socialist Transition: The Abortion Debate in Hungary", *East European Politics and Societies* 8 (1994): 266–267. Podrobnija obaveštenja se mogu naći u: Goven, *The Gendered Foundations of Hungarian Socialism*, 5. poglavlje.

33) Szalai, "Some Aspects of the Changing Situation of Women in Hungary", str. 155.

34) Među razlozima za takvu politiku bila je Čaušeskuova želja da ima vlast nad stranom zemljom i neophodnost da se privreda s nedovoljno kapitala opredili za strategiju intenzivnog korišćenja radne snage. Od 1966. do 1989. godine Rumunija je bila jedina istočnoevropska zemlja u kojoj se prekid trudnoće nije mogao obaviti bez teškoća.

35) Victor Crăciun, "Chipul luminos al mamei, un mare model al literaturii române", *Scînteia*, 20. februar 1986. (To se kaže u glavnom dnevnom listu Partije.)

Kao što se moglo i očekivati, taj stav se preneo i na širu poddelu rada. Na primer, 1973. godine Centralni komitet Rumunske komunističke partije naredio je preduzećima da obezbede dobre radne uslove za žene kako bi one mogle posvetiti više vremena podizanju dece. U tu svrhu predložio je sledeće mere: omogućavanje rada kod kuće, uvođenje četvoročasovnih smena, otvaranje radnih mesta sa skraćenim radnim vremenom za žene, i uvođenje beneficiranog radnog staža za žene s više dece. U direktivi se dalje govorilo da će Partija, s obzirom na to da su za žene najpodesnije izvesne vrste poslova – one koje ne zahtevaju velike fizičke napore, kao što je elektronska industrija, optika, hemija, prerada hrane, trgovina i tako dalje – ustanoviti “nomenklaturu” (poseban spisak) radnih mesta za koja će žene imati pravo prvenstva.³⁶ Tako je feminizacija nekih vrsta rada dalje institucionalizovana u ime materinskih dužnosti.

Poruke o ženama i rađanju dece postajale su sve upornije u Rumuniji tokom osamdesetih godina, jer je stopa priraštaja i dalje stagnirala uprkos tome što se kontraceptivna sredstva nisu mogla dobiti i što je prekid trudnoće strogo kažnjavan. U partijskoj literaturi sada se govorilo kako Partija podržava “najlepše tradicije rumunskog naroda: meterinstvo i rađanje i podizanje mnogo dece.”³⁷ Da bi se dokumentovala ta nova “rumunska tradicija” mnogočlanih porodica objavljeni su razni napisi, kao što je dug intervju s dvojicom poznatih istoričara, objavljen u dnevnom listu

36) Odluka plenuma Centralnog komiteta Rumunske komunističke partije, 18–19. jun 1973 (brošura), str. 27–30.

37) Videti, na primer, telegram koji su učesnici Nacionalne konferencije žena uputile Nikolaeu Čaušeskuu, 7–8. mart 1985, u: *Femeia* 38 (1985): 8–9.

Partije pod naslovom “Dom s mnogo dece, znak osećanja odgovornosti dobrog

državljanina za budućnost nacije”.³⁸ U njemu ta dva naučnika govore kako proučavanje istorije dokazuje da je od samih početaka pre više milenija rumunsko društvo imalo porodicu kao svoju osnovnu ćeliju, čuvara svojih tradicija i element svog napretka. Jedan je tvrdio, neskriveno veličajući patrijarhat, da “jedino zasnivanjem porodice muškarac stiče celovit društveni identitet”.³⁹ Po viđenju tih istoričara, ono što je Rumuniju spaslo od propasti u vekovima ratova i najezdi bile su njihove mnogočlane porodice, tako da su se uspon srednjovekovnih rumunskih država i njihova odbrambena moć mogli zasnivati na gustoj naseljenosti zemlje. Ukratko, porodica s mnogo dece bila je jedan od temeljnih vidova rumunskog istorijskog kontinuiteta još od vremena Dačana, pre više od dve hiljade godina.⁴⁰ Tu vidimo kako se Čaušeskuova socijalistička nacija ukrstila s etnonacijom upravo na pitanju “odgajivačke prirode” žena.

Mada je rumunska kampanja za povećanje nataliteta dobila ekstremni vid, tendencije koje je ona iznela na videlo – socijalizacija reprodukcije, u nesaglasnosti s raznim činiocima koji su snažili patrijarhalne porodične norme, i podela moći i radne snage prema rodu – mogle su se zapaziti i u drugim zemljama Istočne Evrope. Te karakteristike socijalizma imaju nekoliko posledica na rod i naciju u postsocijalističkoj eri. Najznačajnija je ta što je zadiranje zadružne države u ulogu žene kao majke i ne-

38) Članak je potpisao Silviu Achim, *Scinteia*, 18. septembar 1986: 4.

39) Primedba o patrijarhatu potiče od Gejl Kligman. Primećujem, međutim, da je taj istoričar u dobrom društvu. O Hegelu se priča da je rekao: “Onaj ko nije otac nije muškarac” (navedeno u: Victoria de Grazia, *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945* [Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1992], str. 43).

40) Teritorijalne pretenzije Rumunije na Transilvaniju često se zasnivaju na tvrdnji o stalnoj naseljenosti još od vremena Dačana (domorodačka grupa koju je rimski car Trajan pokorio početkom II veka n.e.).

govateljice izložilo i socijalizam i žene optužbama da su zajednički uništili etnonaciju, nacionalni karakter i “tradicionalne” nacionalne vrednosti. Nacionalistička politika u postsocijalističkom periodu se stoga trudi da ženama ponovo nametne njihovu “pravu” ulogu podizanja i gajenja dece, kako bi se nadoknadila šteta koju je država nanela svojim preuzimanjem i lošim obavljanjem materinskih dužnosti. Analiza raspri o prekidu trudnoće u Poljskoj, Mađarskoj i Hrvatskoj (o kojima će biti reči u poslednjem odeljku ovog poglavlja) ukazuje upravo na taj pravac napada na položaj koji su žene stekle pod socijalizmom.

Rod i nacionalizam u socijalizmu:

primeri iz Rumunije

Naglasak koji je režim stavljao na izgradnju “socijalističke nacije” nije podrazumevao potpuno brisanje nacije u etničkom smislu. To je naročito važno za Rumuniju, u kojoj su i sami partijski vođi prihvatili (etno)nacionalnu ideju više nego bilo gde drugde.⁴¹ Po oblicima koje je to prihvatanje dobilo možemo još jasnije videti koliko je duboko patrijarhalna ostala zajedružna država čak i kada je umanjivala moć starešine nuklearne porodice i davala veću vlast ženama.

Nacija kao tradicija

Nacionalna ideja je dva ili više stoleća bila u središtu rumunske politike. Kao i drugi etnonacionalizmi u Istočnoj Evropi (i drugde), ona je opsednuta teritorijalnim granicama, to jest onim gde se, teritorijalno govoreći, “nacija” završava. Bilo je sukoba na gotovo svim granicama, ali naročito na onoj zapadnoj, prema

41) Ja sam navela neke razloge za to u *National Ideology*, 3. poglavlje.

Mađarskoj, jer mnogi Mađari osporavaju rumunski suverenitet nad multietničkom Transilvanijom. Obe strane imaju čitave spiskove "dokaza" o svom pravu na nju.⁴² Rumunski se zasnivaju na etnografiji i folkloru, koji svedoče o postojanju neprekinute rumunske seljačke tradicije, i na istoriji i arheologiji, koje dokazuju da je ta teritorija bila naseljena rumunskim življem od pradavnih vremena.⁴³ U prilog obe tvrdnje ide postojanje krajeva u kojima "tradicija" još uvek "živi" – u kojima, na primer, seljaci još uvek imaju nošnju kakva se može videti na Trajanovom stubu ili pevaju božićne pesme u kojima se pominju zbivanja zabeležena u antičko vreme.⁴⁴ Najtipičnija oblast s tom "živom tradicijom" je Maramureš u severnoj Transilvaniji. Njena "tradicija" i, u širem smislu, nacionalna retorika, isprepletene su s rodnom.

Sa zvaničnog gledišta – prema diskursu Čaušesku-ovog režima, kao i prema tome kako su bile organizovane izmišljene tradicije tog režima – tradicija nije imala rodni karakter; ona je bila i muška i ženska. Ali kako istraživanja Kligmanove u Maramurešu pokazuju, tradicija je u suštini feminizovana.⁴⁵ To je delimično posledica toga što je investicijska politika režima primoravala muškarce iz tamošnjih sela da se zapošljavaju u fabrikama ili da traže po-

42) Transilvaniju su pokorili i naselili preci današnjih Mađara u XI i XII veku. Ona je imala poseban, skoro autonoman položaj u ugarskoj kraljevini, a još veću autonomiju je stekla posle 1526. godine, kada je turska vojska zaposela celu ravničarsku Ugarsku. Od kako se vode statistike o stanovništvu, međutim, većina življa u toj oblasti je rumunska. Posle I svetskog rata Transilvanija se plebiscitom odvojila od Mađarske i uključila u Rumuniju. Njeno stanovništvo je oko tri četvrtine rumunsko, a jedna četvrtina mađarsko.

43) Ponekad su pravljene šale da su Rumuni jedini narod spreman da tvrdi da vodi poreklo od neandertalskog čoveka, čiji su ostaci nađeni na "rumunskom" tlu.

44) Pobeda cara Trajana nad Dačanima obeležena je na velikom bareljefu koji ide oko stuba visokog četrdeset metara. Odeća koju nose Dačani na stubu slična je onoj koja se donedavno mogla videti u nekim delovima Transilvanije.

45) Kligman, *The Wedding of the Dead*.

sao kao sezonski radnici u drugim krajevima, tako da su poljoprivredni radovi u njihovim mestima ostajali uglavnom u rukama žena.⁴⁶ Otuda su žene silom prilika bile nosioci "tradicionalnog" privređivanja, pošto su one bile te koje su ostajale kod kuće u uslovima u kojima je ekonomska "modernost" bila isključena državnom politikom. Štaviše, režim je samim marginalizovanjem Maramureša stvorio od njega žarište otpora političkom centru. Uporno pridržavanje lokalnih običaja postalo je znak otpora i stvorilo identitet koji je odudarao od režimske slike Rumunije kao "mnogostrano razvijenog" društva u procesu industrijalizacije. Žene, koje imaju glavnu ulogu u ritualima životnog ciklusa i u vidovima potrošnje ("tradicionalna" nošnja, pripremanje hrane, kućni ukrasi itd.), značajniji su činioци u reprodukcivanju i odbrani tog lokalizma nego muškarci. Kao što Kligman kaže: "Žene su sada suštinski čuvari tradicije – za svoje porodice, svoja sela i državu."⁴⁷ Njeni podaci pokazuju da su u Čaušeskuovoj Rumuniji "modernost" u obliku plaćenog rada u indu-

46) Delimičan razlog za nizak nivo ulaganja u industrijski razvoj Maramureša možda je bila želja da se to uporište seoske "tradicije" zadrži kao istorijski argument. Kako je poljoprivredna osnova bila nedovoljna za izdržavanje stanovništva, mnogi muškarci iz te oblasti su odlazili u druge krajeve da rade kao nadničari, prepuštajući svojim ženama obrađivanje zemlje i reprodukciju lokalne kulture.

47) Kligman, *The Wedding of the Dead*, str. 257.

48) Taj ishod je sličan onome u savremenoj Andaliziji, koji razmatra Dž. Kolijer, mada se mehanizmi koji su doveli do njega donekle razlikuju. Videti: Jane Collier, "Bullfights and the Sevillanas: Gendered 'Traditions' Engendering Nationalism", saopštenje podneto na sastanku Američkog etnološkog društva, Charleston, S.C., 1991.

striji stvarali i predstavljali muškarci, a "tradiciju" žene.⁴⁸ Ta feminizirana tradicija se, razume se, koristi kao argument od ključnog značaja za dokazivanje prava Rumunije na tu teritoriju.

*Nacija kao patrilinarna
tvorevina*

I u nacionalističkim tekstovima iz vremena Čaušesku-

ove vladavine zapaža se pridavanje rodnih oznaka “naciji” i “tradiciji”, ali na prilično različit način od ovoga o kome je upravo bilo reči. Maramureški seljaci učvrstili su samo jedan deo rumunskog nacionalnog identiteta (vrlo važan deo, razume se, pošto se navodnom dugovečnošću narodnih običaja u toj oblasti dokazivalo da je Transilvanija “rumunska”): drugi delovi tog identiteta zasnivaju se na nacionalnoj istoriji.⁴⁹ Ne samo u Čaušeskuovim govorima nego i u najraznovrsnijim novinskim člancima nalazimo opširna pozivanja na rumunsku istoriju. U njima se ta istorija uvek prikazuje kao beskrajn niz muških junaka, koji slede jedan za drugim gotovo kao u rodoslovima, čime se stvara utisak o naciji kao patrilinearnoj tvorevini koja seže duboko u prošlost. Evo nekih delova jednog takvog teksta, objavljenog na engleskom pod naslovom “Velikani istorije rumunskog duha”:⁵⁰

Rumun, a naročito stranac koji bi želeo da proučava velikane istorije rumunskog duha, prema Karlajlovom viđenju “heroja”, “genija”, velikih “tvoraca istorije”, možda ne shvata kako se zapravo istorija ru-

49) Najznačajniji deo nacionalne istorije odnosi se na dokaze o kontinuitetu od vremena Dačana (videti napomenu 44). Tim argumentima se ne bavim ovde.

50) Taj tekst (u originalu na engleskom) bio je deo jednog ogromnog specijalnog reklamnog dodatka na osam strana koji je 1972. godine rumunska vlada objavila u listu *London Times* (po kojoj ceni?). Na prvom mestu se nalazila ogromna fotografija Čaušeskua i jedan njegov citat. Drugi članci su se bavili društvenim i privrednim promenama u Rumuniji, rumunskim humanizmom, rumunskim kulturnim vrednostima i tekovinama, obrazovanjem, narodnom poezijom i učestvovanjem Rumunije u “svetskoj razmeni kulturnih dobara”. Izvod koji ja dajem bio je, prema tome, deo jednog usaglašenog pokušaja samoodređivanja za strance. On je po onome što se u njemu ističe ipak vrlo sličan mnogim Čaušeskuovim govorima za unutrašnju namenu (videti, na primer, Nicolae Ceaușescu, *Istoria poporului român: culegere de texte* [Bucharest: Ed. Militar, 1983]), iako je ličnost navedena kao pisac jedan književni kritičar koji je sebe smatrao protivnikom režima. (On poriče da je napisao taj tekst.) Ja sam izbacila znatne delove, obeležene tačkicama.

munskog duha uobličila... Više nego na Zapadu, takve ličnosti stiču opšte kolektivne crte i, jedna za drugom, ulaze u “istoriju”, “tradiciju” i “folklor”. Otuda prijem na koji oni nailaze u narodu i prihvatanje njihove poruke u sve širim krugovima rumunskog naroda. Rumunima nedostaje egocentrično shvatanje velikih ličnosti. Oni postaju “veliki” prvenstveno zahvaljujući obnovljenom, ponovo zadobijenom zajedništvu...

Jedan od prvih velikana evropskih dimenzija u Jugoistočnoj Evropi, knez Neagoje Basarab, ujedinio je vizantijski i rumunski duh u svojoj delatnosti na unapređivanju kulture i graditeljstva, kao što pokazuju njegove *Pouke kneza Neagoja Basaraba svom sinu Teodosiju* i crkva koju je sagradio u Kurtea de Ardeš, izvanredan arhitektonski spomenik iz XVI veka. *Pouke*, nastale u isto vreme kada i Makijavelijeva dela, predstavljaju priručnik političke i praktične mudrosti i bave se etičkim razmišljanjem, vojnom veštinom i pedagogijom. Rumunski politički duh je bio dostigao stepen teorijskog, kristalizovanog i kodifikovanog izlaganja. Bio je to odlučan korak napred u veštini vladanja, u odnosima između vladara i njegovih podanika, u moralnim načelima, na polu suprotnom od “makijavelizma”. Pod uticajem hrišćanskog učenja... rumunski duh je uvek odbacivao cinizam i politički nemoral.

Dve velike, izuzetne političke ličnosti koje su živele u XV, odnosno XVI veku, otelotvorile su i dalje upečatljiv izraz – sada tradicionalan – duhu nezavisnosti i otpora stranoj agresiji. Nikad se ne sme zaboraviti da je to izrazito rodoljublje ostavi-

lo dubok trag u celoj istoriji rumunskog nacionalnog duha, u kojoj se može pratiti kao neprekinuto prisustvo.

Po bitkama koje je dobio i vojnim porazima koje je pretrpeo, po osnivanju tvrđava i crkava, po svojoj feudalnoj, a ipak neprekidnoj kulturnoj delatnosti, moldavski knez Stefan Veliki je simbol velikana uvek prisutnog u legendama, u folkloru, u velikoj tradiciji rumunskog naroda. Kraj njegove vladavine označio je kraj nezavisnog političkog života Moldavije... Njegova delatnost je i deo evropskog otpora turskoj najezdi. Ima mnogo istine u tezi po kojoj je borba koju su vodili narodi Istočne i Jugoistočne Evrope odbranila Zapad od mnogih napadačkih talasa. Posmatrano u svetlosti istorije, rumunski duh ima nešto od opravdanog ponosa koji potiče od osećanja misije i svesti o potrebi za hrabrošću i požrtvovanjem na području ekspanzivnih kretanja i prolaza ka Srednjoj Evropi ili ka Carigradu.

Mihailo Hrabri je epska figura... čiji su pogledi bili daleko ispred istorijskih uslova toga doba. Njegov otpor Turcima – obeležen jednim značajnim događajem, bitkom kod Kalugarenija (1595), u kojoj je pobedio u epskim razmerama – bio je smeo pokušaj ujedinjenja sve tri rumunske zemlje (Vlaške, Moldavije i Transilvanije) pod jednim vladarem. Ujedinjene je i ostvareno – mada za kratko vreme – zahvaljujući brzom pohodu i njegovoj političkoj oštroumnosti, i, mada kratkovečno, ostalo je da zauvek traje u nacionalnoj istoriji Rumuna. Tako je svest o jedinstvu rumunskog

naroda, o njegovom zajedničkom poreklu i jeziku... postala prvi put stvarnost. Duhovna tradicija je postala istorijska činjenica... Izdajnički ubijen od svojih slučajnih saveznika, Mihailo Hrabri ilustruje i svojom smrću učvršćuje još jednu istorijsku konstantu rumunskog duha: vrednost i značaj žrtvovanja, vrhunske žrtve za pobjedu uzvišene ili zajedničke stvari. Ne treba prevideti činjenicu da remek-dela rumunske narodne poezije... pripadaju istom etosu prihvaćene, plodotvorne smrti, preko prirodne saglasnosti između pojedinačne sudbine i neprijateljskih snaga.

Tokom cele istorije rumunskog naroda, društvena i nacionalna svest rađala je dela podjednako simboličnog značaja. Kada je društveno i nacionalno ugnjetavanje u Transilvaniji krajem XVIII veka dovelo 1784. godine do izbijanja velikog seljačkog ustanka pod vođstvom Horee, Kloske i Krisana, pogubljenje te trojice nacionalnih heroja ugradilo je još jedan kamen u temelje zdanja rumunskog duha. Bio je to doprinos samoniklih, "anonimnih" heroja, pravih predstavnika ugnjetenih narodnih masa. Takvim narodnim, antifeudalnim provalama rumunski duh je i pod krajnje nepovoljnim uslovima povremeno potvrđivao svoje dostojanstvo, san o pravednijem i boljem životu, životu u većem blagostanju. Zahvaljujući svojoj nacionalnoj i društvenoj borbi protiv kmetstva, narod je stekao svest o svojoj slobodi, o svojim nacionalnim i ljudskim pravima, i zahtevao je ukidanje ugnjetavanja i društvene diskriminacije...

Ustanak iz 1821. godine pod vođstvom Tudora Vladimireskua, otvoreno nacionalan [i] antifederalan... dao je nov podsticaj društvenim i nacionalnim zahtevima, etičkoj svesti ponovo obeleženoj vrhunskom žrtvom vođe pobune. I Tudor Vladimiresku je umro, ubijen kao i njegovi prethodnici i sapatnici u njihovoj zajedničkoj žrtvi.

Revolucija 1848. je u svim rumunskim kneževinama prvi izraz buržoaskog demokratskog duha, praćenog velikim nacionalnim i društvenim polemom. Njome je dominirao svetli lik Nikolaea Balčeskua, koji se jasno ističe kao ideolog, istoričar i političar široke evropske vizije... Nikolae Balčesku je dao veliki doprinos svojim žarom, svojim snažnim revolucionarnim duhom, radikalnom demokratskom svešću i potpunom predanošću stvari za koju se borio. Moderni demokratski rumunski politički duh dobio je u njemu svoje prvo idealno otelotvorenje...

Ličnost nacionalnog pesnika Mihaia Emineskua po stvaralačkoj snazi i duhovnom značaju nije nadmašio nijedan politički ili društveni pregalac na polju jačanja rumunske istorijske svesti. Eminesku je dao snažan izraz nacionalnom osećanju Rumuna, on je i rumunskoj poeziji dao njenu pravu veličinu, on je preobrazio rumunski jezik u izuzetno izražajno sredstvo, a u srce i um miliona pripadnika rumunskog naroda usadio sliku "pesnika" i "genija", omogućivši im tako susret s velikom Umetnošću, s Poezijom. Zahvaljujući takvom predstavniku, rumunski duh nije bio samo obogaćen nego je i postao sveopšti, istančaniji i prečišćeniji...

Dosad pomenuti istaknuti predstavnici rumunske kulture i duha čine samo mali izbor iz velikog broja ličnosti čija imena svečano odjekuju kroz stariju ili noviju istoriju rumunskog naroda.

U skladu s velikim humanističkim tradicijama rumunskog naroda, u velikom kontekstu istorijskih revolucionarnih preobražaja u Rumuniji, izuzetna ličnost Nikolaea Čaušeskua izražava, kao upečatljiv borben simbol moderne, nezavisne i potpuno suverene socijalističke zemlje, najuzvišene težnje rumunskog duha.⁵¹

Ovaj tekst, kao što je ranije pomenuto, prikazuje Rumuniju kao produžen patrilinearni niz "heroja" s "uzornim" biografijama. U svim njihovim biografijama naglašen je heroizam i pobjeda, naporedo s viktimizacijom i žrtvovanjem – stvari koje oni kao pojedinci dele s "Rumunijom", nacijom koja ih objedinjuje. Ovaj odlomak konstruiše nacionalno biće koje je kolektivno i ima više kolektivne nego individualne interese – drugim rečima on konstruiše naciju kao "kolektivnog pojedinca".⁵² Taj kolektivni pojedinac deluje kao entitet: on obavlja poslove, bori se za slobodu,

51) Adrian Marino, "Great Figures in the History of Romanian Genius", *London Times*, specijalni reklamni dodatak, 29. decembar 1972.

52) Taj izraz preuzimam iz: Richard Handler, *Nationalism and the Politics of Culture in Quebec* (Madison: University of Wisconsin Press, 1988).

53) Videti: *ibid.* Želela bih da uzgred postavim pitanje koje zbog nedostatka prostora ili materijala ne mogu da razmotrim valjano: da li se "kolektivni individualizam" zapadnih nacionalnih ideologija znatnije razlikuje od onoga u drugim sredinama u kojima individualizam nije toliko razvijen.

potvrđuje svoje dostojanstvo, učestvuje u svetskoj kulturi, poseduje legitimni ponos, odbacuje cinizam, i tako dalje. Takav kolektivni pojedinac obično i *poseduje*: on "ima" kulturu i omeđenu teritoriju, karakter ili duh.⁵³ Ovaj predstavljen

ovde se izgleda sastoji uglavnom od "sinova" (ponekad s njihovim očevima), i dostiže vrhunac u Čaušeskuu, koji je obično nazivan "najdraži sin nacije". Potpuno prećutkivanje *ženskih* "genija" u ovom odlomku očigledno daje muškarcima ulogu dinamičnog, aktivnog, herojskog načela. (U školskim udžbenicima ulagani su tokom socijalističkog perioda izvesni napori da se nađe poneka uzorna ženska osoba, ali one se retko javljaju u govorima Čaušeskua ili u člancima u popularnoj štampi, s izuzetkom publikacija za žene.)⁵⁴

U tome nema ničeg naročito neobičnog. Kao što je Džordž Mos pokazao, nacionalizam se dobrim delom zasniva na homosocijalnim muškim sponama.⁵⁵ On nagoveštava, međutim, jednu posebnu vrstu genealogije, koja se reprodukuje bez učešća žena, pa čak i seksa. U ovom navodu, naglasak je prvenstveno na nacionalnom duhu i njegovoj reprodukciji kroz kulturu (koju stvaraju muškarci) ili kroz plodotvornu smrt muškaraca – što znači da žene mogu stvarati život u ovom svetu, ali da je za kontinuitet nacije važniji večni život, koji se postiže kulturom, herojskim delima i odlikama duha – što sve spada u područje muškaraca.⁵⁶ Tema žrtvovanja i plodotvorne smrti koju nalazimo u ovom odlomku prožima i rumunsku istoriografiju i značajne rumunske narodne priče (da ne pominjem druge nacionalizme).

Po prvom pasusu citiranog odlomka reklo bi se da njegov autor smatra da u biografijama uzornih Rumuna postoji nešto bitno različito u poređenju sa zapadnim "velikanima".

54) Na primer, u svom govoru na Nacionalnoj konferenciji žena 1985. godine, Čaušesku je pomenuo "najbolje sinove i kćeri domovine". Obično je pominjao samo "sinove". Kada se tokom osamdesetih godina (jednu deceniju posle Marinovog članka) zahuktavala kampanja za povećanje nataliteta, smatrano je uputnim da se povremeno uvedu žene u istoriju – a i tada obično preko primera žena s mnogo dece. Videti, na primer, *Scinteia*, 18. septembar 1986, str. 4.

55) Mosse, *Nationalism and Sexuality*.

56) Zahvalna sam Emili Martin što mi je ukazala na značaj smrti i večnog života kao proizvoda tih herojskih rumunskih muškaraca.

Postoje zanimljive paralele između te slike kolektivne rumunske nacije koja se reprodukuje bez učestvovanja žena i biblijske priče o postanju sveta, koju Karol Pejtmen vidi kao prvobitni mit iz kog su izvedeni modeli patrijarhalnog građanskog društva (taj mit leži u osnovi shvatanja nacije kao zajednice građana). Adam – slično zadružnoj državi i eponimnim precima Rumuna – jeste i majka i otac, i predstavlja prokreativnu moć muškarca koja je u celosti sadržana u njemu. Čak i Eva je njegov izdanak. Tako žensku prokreativnu sposobnost “poriču i prisvajaju *muškarci* kao sposobnost da donose *politički plod*, da budu začetnici novog oblika društvenog poretka”.⁵⁷ Te paralele pokazuju da u osnovi i etnonacionalne i građanske nacije leži patrijarhalna metaforika i da su obe shvaćene kao kolektivni entiteti koje herojska dela i žrtve muškaraca donose na svet i hrane.

Nacija kao dragan ili dragana

U istorijskim spisima te vrste patrilinearni nizovi imaju i veću ulogu od jednostavnog prokreiranja nacije. Oni obezbeđuju i izvor osećanja neophodnih za njeno prokreiranje, a u tom pogledu se udružuju s drugim elementima nacionalne kulture, kao što su poezija i umetnost. U razmatranju tog pitanja, ja sledim mišljenje R. V. Konela, koji smatra da bitnu komponentu svakog rodnog režima predstavlja njegova struktura katekse, ili rodno usmerena emocionalna privrženost.⁵⁸ Mislim da to pruža ključ za rešenje jednog problema koji nije uverljivo analiziran u literaturi o naci-

57) Videti Carole Pateman, "The Fraternal Social Contract", u: *Civil Society and the State*, ur. John Keane (London: Verso, 1988), str. 114. Kurziv kao u originalu.

58) Connell, "The State, Gender, and Sexual Politics", str. 526.

onalizmu: kako se izazivaju nacionalna osećanja – kako

u ljudima nastaje osećanje nacionalne opredeljenosti.⁵⁹

To bih želela da ilustrujem još jednim navodom (koji ću ubuduće označavati kao "navod 2", dok će prethodni citat biti "navod 1"). On potiče iz jednog dugog eseja rumunskog pesnika i proznog pisca Jona Lankranžana objavljenog u njegovoj knjizi *Reč o Transilvaniji*.⁶⁰ Za razliku od prethodnog, ovaj tekst je bio napisan za domaću, a ne za stranu publiku. U njemu se daje opis Rumunije i Rumuna, koji je prećutno usmeren protiv Mađarske i Mađara. Nastao je u vreme sve većeg trvenja između Rumunije i Mađarske, uočljivog u pisanju istoričara tokom cele devete decenije XX veka i verovatno povezanog sa sve različitijom strategijom Čaušeskuovog i Kadarovog režima – s jedne strane sve veći pritisak vlasti, s druge sve jače delovanje tržišnih snaga.⁶¹ To trvenje su pratila svedočan-

59) Naučnici koji se bave nacionalizmom (s mogućnim izuzetkom stručnjaka za socijalnu psihologiju) nisu pitanju o tome kako se identitet državljana oblikuje kao *nacionalni* poklonili istu onakvu pažnju kakvu su feministi (kao Čodorova i drugi) posvetili pitanju kako se identitet državljana oblikuje kao rodno označen. Jedan naročito zanimljiv pokušaj se može naći u studiji Džona Bornmena o osećanju nacionalne pripadnosti u dve Nemačke, koju ne mogu ovde podrobno razmotriti zbog nedostatka prostora. On smatra da u osnovi "prakse nacionalne pripadnosti" leži paralelizam između narativne strukture života koji vode pojedinci i spoljnih parametara koji taj život uobličavaju, s jedne strane, i "života" nacije kako je prikazan u udžbenicima nacionalne istorije, s druge strane. Nacionalna istorija, prema tome, predstavlja priču s kojom se ljudi identifikuju više ili manje, u zavisnosti od života koji mogu da vode. Videti: John Borneman, *Belonging in the Two Berlins: Kin, State, Nation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

60) Prevod je moj. Sačuvala sam veoma dugačke rečenice originala i dodala nekoliko zarezova da olakšam razumevanje. Treba da primetim da rumunski jezik ima gramatički rod, koji se skoro uvek prepoznaje po obliku imenice (većina imenica ženskog roda završavaju se na *a* ili *e*, a imenice muškog i srednjeg roda imaju neki drugi završetak), a pridevi se moraju slagati s imenicom. Ime zemlje, "România" takođe je ženskog roda, kao i svi pridevi koji je bliže određuju. To daje još "ženskiji" vid rumunskom originalu nego što je to moguće postići u engleskom prevodu.

U druge reči koje se odnose na Rumuniju ili na "naciju" spadaju dve imenice ženskog roda *ara* (od latinskog *terra*, "zemlja") i *patria* (upor. franc. *patrie*, često prevedeno kao "otadžbina", ali ja mislim da "domovina" više odgovara. Rumuni često upotrebljavaju izraz "*patria-mumf*", doslovno "majčica domovina"). Dve najče-

stva o pojačanoj privrženosti (s rumunske strane) ideji "Rumunije" i spornom području Transilvanije.⁶² Te dve teme su uočljive u navodu 2:

Rodoljublje – životna potreba

Samo jedna ljubav

Kada ste mali, mislite da svet počinje i završava se s pragom kuće u kojoj ste rođeni, s rubom sela ili

šće reći za "narod" u etničkom smislu su *poporul* (od latinskog *populus*) i *neam*, od finsko-mađarskog ili turskog korena koji znači "porodica/pleme/rod", pa, prema tome, u osnovi izražava srodstvo. I jedno i drugo su imenice srednjeg roda. Reči *na-je* ili *na iune* (obe ženskog roda), takođe se koriste, ali ređe nego *neam*.

Kao u engleskom, zajedničke ili opšte imenice i zamenice su muškog roda. Tako bi se u obraćanju svim Rumunima upotrebila reč muškog roda, a kada bi se govorilo o nacionalnom karakteru Rumuna, koristila bi se imenica muškog roda u jednini "Rumun je prilagodljiv, društven, vedar i hrabar [za razliku od Mađara, koji je krut, svadljiv, itd.]". Jednom sam u razgovoru s dva istoričara, jednim muškarcem i jednom ženom, primetila da sve knjige s opisom "nacionalnog karaktera" koje sam čitala upotrebljavaju imenicu muškog roda. Moj sagovornik nije imao ništa da kaže na to, a moja sagovornica je bila zaprepašćena.

61) Videti, na primer, E. M. Simmonds-Duke [Katherine Verdery], "Was the Peasant Uprising a Revolution? The Meaning of a Struggle over the Past", *Eastern European Politics and Societies* 1 (1987): 187-224.

62) Da mađarska strana nije bila imuna na takve teme jasno se pokazalo u oštrom odgovoru na Lankranžanovu knjigu iz pera Đordžija Saraza, "dvorskog pesnika" mađarskog ministra kulture Acela.

63) Reč upotrebljena ovde (*dragoste*) ima pored duhovnih i telesne konotacije.

grada u kome ste prvo ugledali svetlost dana, sa svetlošću koja je prva odredila opseg vašeg vida. U mlada-lučko doba mislite da je vaša prva ljubav vaša jedina prava i velika ljubav, u poređenju s kojom zvezde blede i ljljani venu, zajedno sa svime što je živo i smrtno, jer jedino ta vaša ljubav, oko koje se vrti sve drugo, pa čak i ova zemlja i vode, ne može, ili bar vi tako tada mislite, nikada umreti. Stvari se posle toga menjaju, vi shvatate da je svet veći i obuhvatniji, a ljubavi se beskrajno nižu jedna za drugom. Pa ipak, iznad svih njih uzdiže se ni iz čega, kada čak niste ni svesni toga, jedna jedina i neugasiva ljubav⁶³ – ljubav prema va-

šoj domovini [*patria*], ljubav prema vašoj rodnoj grudi i prema mestu vašeg rođenja i roda [*neam*]⁶⁴ iz kojeg potičete, ta predana ljubav koja neprekidno plavi, koja raste i otvara se prema svetlosti dok i vi sami rastete i prosvetljujete se u odnosu na svet i sebe u njemu, ljubav koja se ukršta i bratimi s vašom prvom ljubavlju i sa svim vašim drugim ljubavima, jer jedino oni kadri da vole mogu da vole svoju zemlju i svoj narod, samo oni koji su dobri i plemeniti, samo oni koji znaju težinu govora i duboke potrebe samopredavanja mogu da se vinu do visina tog dubokog i snažnog osećanja.

Ako se osvrnemo unatrag, videćemo da su najdičniji sinovi rumunskog naroda, najprosvetljeniji i najdarovitiji, najbolji i najpravičniji, najčasniji i najiskreniji, najsmelij, prošli kroz vatru tog osećanja, predali se njemu bez ograničenja, posvetili se, u stvari, zemlji i narodu od kojih su potekli. Život i delo Emineskua,⁶⁵ na primer, nezamislivi su bez tog samopožrtvovanja, bez te svete ljubavi, koju je njegov genije prečistio za sva vremena, uzvisujući je u neugasivu svetlost večnosti, i u njenoj vatri je sam sagoreo u prah, ne kolebajući se ni za trenutak, ne očekujući ni od kuda pomoć ili nagradu, podnoseći sve kao da je bilo predodređeno da se tako desi kako bi naša zemlja Rumunija i jezik naših predaka, naša kultura u svojoj celovitosti, mogla steći novu i dublju samosvest. Patetika života tog velikog pesnika, čije su stope prošle kroz sve krajeve nastanjene Rumunima kako bi čuo njihov govor i saznao njihove težnje i legende, njegov ogroman trud neproce-

64) Označava i grupu srodnika i narod ili naciju u etničkom smislu.

65) Rumunski romantičarski pesnik XIX veka, čiju je blistavu karijeru prekinula rana smrt.

njive vrednosti, sve što je taj velikan napisao i učinio, bilo je u znaku njegove velike i moćne ljubavi, jer u njegovom jedinstvenom i uzornom slučaju, stvari su dobile dramatičan, ako ne i tragičan smer; toliko su duboka bila njegova osećanja, tako čista, tako iskrena, tako potpuna da su se na kraju preobrazila u neugasiv plamen.

Isto to može se reći za Balčeskua, za Jorgu, i za Sadoveanua.⁶⁶ Naročito se izdvaja Balčesku, koji se može porediti jedino s Emineskuom, jer i njega je sažegla ista vatra; i on je iznad svega drugog, iznad zadovoljstava i slave, stavio ljubav za svoj narod i svoju zemlju, u kojoj je želeo da umre, ali u koju nije uspeo da se vrati, jer je umro kao usamljen tuđin i tako se preselio u večnost. Druga dvojica, Jorga i Sadoveanu, čine se manje legendarni jer su nam vremenski bliži. Ali patetika njihovih života takođe je bila u znaku ljubavi prema njihovoj zemlji i narodu, kojima su obojica služila svaki na svoj način i s požrtvovanjem.

Ne treba ni da zaboravimo, pored primera tih i tolikih drugih istaknutih ljudi – uvek svež i neukaljan primer čoveka iz naroda, primer samoga naroda, jer on je bio roditelj i učitelj svih, on se popeo na “Golgote” stoleća, krvareći i škrgućući zubima, verujući toliko u vlastitu zvezdu, toliko snažan u svom načinu bivstvovanja – svojoj lepoti, i osećajnosti, i umu, i živosti, i ljubavi, i težnjama – da je na kraju savladao sve: vekove neprijateljstava, podjarmljenosti i zavisnosti, jer je sam bio ono što su bili njegovi najznačajniji ljudi: narod moćne, duboke i čiste ljubavi...

66) Tri značajne ličnosti rumunske istorije, jedan revolucionar, drugi političar i istoričar, a treći pisac.

Ljubav, svaka ljubav, uzdiže i prečišćuje, a ljubav prema zemlji, ljubav prema rodnom mestu, narodu, daje drugo značenje svetu, uzdižući sve na visoko postolje svih postignuća, pretvarajući jučerašnje dete u odvažnog i mudrog čoveka, preobražavajući mladića u heroja, kao što se tako često dešavalo, kao što će se opet desiti, kao što treba da se desi.

Rumunija – oko sveta

Rumunija je moja rodna zemlja, zemlja mojih snova, zemlja mojih žudnji... Rumunija je zemlja mog porekla, to je drevna pesma flaute i tihi šapat skoro sazrelog žita na njivi... to je udaljeni i gotovo zaboravljeni zvuk pastirske frule sa planinskih padina koji unosi vedrinu u večeri – to je zemlja s imenom devojke i ognjenom dušom ognjevitog muškarca!...

Rumunija je zemlja koja je plaćala znojem i suzama – a često, prečesto, i krvlju – tokom danâ i godina svoje burne istorije, to je zemlja kojom su se valjali veliki talasi vatre i dima, to je zemlja koja je uvek iznova nalazila svoje biće u vlastitom tlu, u svojim gorskim izvorima, u tišini svojih gajeva, u opčinjujućem putovanju kroz opčinjujuće predele, u svom pravednom i poštenom rasuđivanju, zahvaljujući kojem niko ne može da te odgurne u stranu ili uništi ako se oslanjaš na ono što je tvoje, ako si se svojim radom i borbom sjedinio sa tlom po kojem gaziš!...

Rumunija je zemlja čije joj granice daju oblik sunca, ona je “punačka” kako bi naš nezaboravni

pesnik Blaga rekao; to je zemlja s toliko lepote, tako bogata i tako dobra, tako plemenita i puna poverenja i tako izdašno obdarena da se to ne da opisati rečima, ne da se naslikati na hartiji u svem njenom istinskom i blistavom sjaju – nešto uvek mora nedostajati: list koji umire, cvet koji širi svoje latice prema nebu, grmljavina planinske oluje ili beskonačno spokojstvo mora, duboko disanje ravnice o zalasku sunca, jedva čujno i jedva primetno, mirna pesma kraja između Karpata i Istoka, srebrni cvrkut laste!

Rumunija je zemlja nekih nezaboravnih ljudi, zemlja Balčeskua, zemlja Horee i Jankua, Mihaela Hrabrog i Stefana Velikog, zemlja Basaraba, Gelua i Mušatina,⁶⁷ zemlja koja se nikada nije osećala pokorenom, koja se s teškoćama suočavala smireno i strpljivo – a kako se često to dešavalo!...

Rumunija je zemlja vredna i sposobna, veoma sposobna, s najrazličitijim i najneočekivanijim sklonostima, a čak i ako je često bila i tužna u dalekoj i ne tako dalekoj prošlosti, to je bilo zbog toga što su joj plodovi te marljivosti često oduzimali, ili odmah ili posredno, na uobičajen nečastan i lukav način, pa je ostajala samo sa suzama i plačem...

Rumunija je zemlja istinske nezavisnosti, zemlja koja je sada ušla u dubok proces obnove, to je zemlja koju s kraja na kraj probija muževno, moćno i sve glasnije huktanje mašina; to je zemlja koja svom starom dragom kamenju dodaje nove, dragocenije, zemlja koja snažne vode pretvara u struju i električnu svetlost, zemlja čije vatre neprekid-

67) Sve su to bile slavne ličnosti, većinom kneževi i vladari.

no gore u [čeličanama u] Hunedoari, Galaci, Rešici i drugim mestima!...

Rumunija je zemlja prijateljstva, gostoprimljiva zemlja puna razumevanja i poštovanja za svakoga, željna da usvoji sve što je dobro i lepo, a traži jedino da bude poštovana, shvaćena i pravično cenjena zbog svog vrednog rada!...

Rumunija je oko sveta, oko koje je oštro i pažljivo, osetljivo na najsitnije nijanse svetlosti, duboko i živo, s trepavicama kao treperave stabljike života, sa setnim kopcima i s prikrivenom smelošću, s bistrinom velikih i spokojnih voda, s neslućenim darom da vidi budućnost!...

Rumunija je moja rodna zemlja, zemlja mog porekla, u koju sam toliko i tako žarko zaljubljen da ako bi se desilo da umrem u nekom neznanom, dalekom i stranom kraju, ja bih se ponovo uspravio na noge i vratio se ovamo, svojoj zemlji, ovim voljenim i znanim mestima! Ali nemojmo govoriti o smrti, sada kada više nego ikada dolikuje da se govori o životu, o onome što je bilo i što će ostati neuništivo u duši ove zemlje s imenom devojke i čvrstom nepokolebljivošću čvrstog muškarca!⁶⁸

Ova dva eseja, kao i onaj koji im je prethodio, konstruišu kolektivnog pojedinca sastavljenog od sinova i nezaboravnih muškaraca, i stavljaju naglasak na heroizam i samopožrtvovanje, trijumf i viktimizaciju. Ali oni postižu i nešto više: oni neskriveno deluju na osećanja. Navedeni izvodi jasno pokazuju od kolikog je značaja rod za erotizovanje nacije: muški heroji

68) Ion Lincartian, *Cuvint despre Transilvania* (Bukurešt: Ed. Sport-Turism, 1982), str. 69–71, 81–84.

gore od ljubavi prema feminiziranoj “Rumuniji”, koja ima očne kapke i trepavice, “punačka” je, ima “devojačko ime” i izričito je povezana s prvom ljubavlju adolescentnog muškarca. Dok neiskazanu emocionalnu osnovu nacionalne solidarnosti u navodu 1 čini jednostavno divljenje prema herojima ili, u najboljem slučaju, odanost po srodstvu, ljubav između sina i njegovog oca, u navodu 2 to postaje (skoro rodoskrvna) erotska privrženost između “Rumunije” i njenih “sinova”.

Da bi se stvorio osnov za tu erotsku privrženost potrebno je identifikovati dva odvojena elementa koja se mogu spojiti. U ovom tekstu “Rumunija” je podeljena na dva sastavna dela: nešto što sadrži ili recipijent (neka vrsta kuće) i ono što je sadržano, stanare. I jedno i drugo ima rodne konotacije i povezano je s daljim oprečnim svojstvima. Recipijent je ženski, a stanari su muški; prostor “Rumunija” je ženski, a vremenski dug niz njenih stanovnika (oni “nezaboravni ljudi”) muški; telo je žensko, a duša je muška. To znači da je prostor feminizovan, a vreme maskulinizovano, pa Rumunija dobija žensko telo i mušku dušu (“ognjena duša ognjevitog muškarca”). Domovina postaje neaktivni objekat osećanja, dok je muški subjekat istorijski aktivan subjekat, što su teme vrlo česte u modernim shvatanjima identiteta.⁶⁹ Tako ne možemo reći da je taj kolektivni pojedinac “rumunska nacija” isključivo muški, kao što se čini na osnovu navoda 1: ovde je to aktivan (muški) princip tesno povezan s

69) Videti: Mosse, *Nationalism and Sexuality*, 6. poglavlje. U XIX veku Rumunija je često vizuelno prikazivana kao usnula žena koju bude (što je predstavljalo nastojanja Rumuna da se oslobode mađarskih i turskih gospodara).

70) Videti moju analizu nacije u prvom delu ovog poglavlja.

(pasivnim) ženskim prostorom – teritorijom – koju će muški princip braniti.⁷⁰

Feminizacija prostora zaslužuje dalje razmatranje. U rumunskoj historiografiji, u kojoj je nacionalna viktimizacija jedna od središnjih tema, ta viktimizacija često ima prostornu dimenziju: varvarin povređuje granice Rumunije, siluje je,⁷¹ sakati je. Sovjetska aneksija Besarabije se često pominje kao nasilje izvršeno nad Besarabijom, a privremena mađarska aneksija Transilvanije između 1940. i 1944. viđena je kao telesno sa-kaćenje. (Slično tome, kada je Mađarska izgubila Transilvaniju posle 1918. godine, na slikama koje su to prikazivale predstavljano je "belo i devičansko, ali osakaćeno i krvavo telo" voljene domovine, a političari su govorili o "poštovanom telu koje su... varvari rastrgli i upropastili".)⁷² Najočigledniji razlog što se taj prostor nad kojim je izvršeno nasilje vidi kao ženski jeste (zapadno) asociranje ženskog principa s telom i s prirodom, kao u pejzažu. Padaju na um sve one metafore o muškarcima koji oru polja, kao i predstave – viđene na tolikim slavnim umetničkim slikama – ležećih ženskih aktova, koji su, slično materijalnoj prirodi, pasivni objekti aktivnog posmatranja i delovanja muškaraca.

Takvim asociranjem, koje nije ograničeno na slučaj koji razmatramo, postižu se dve stvari. Prvo, ono naturalizuje i pridaje osobine roda pitanju teritorijalnih granica, tako mnogo raspravljano u istoriji Istočne Evrope tokom XIX i XX veka. Ono tim granicama daje izgled kože ženskog tela, postojane, a ipak ranjive, kojoj je potrebna oružana odbrana

71) Možda te primedbe bacaju dodatnu svetlost na silovanje žena na teritorijama oko kojih su se otimalne sukobljene strane u bivšoj Jugoslaviji.

72) Eva Huseby-Darvas, "Feminism, the Murder of Mothers': Neo-Natalist Reconstruction of Gender in Hungary", saopštenje podneto na godišnjem sastanku Američke antropološke asocijacije, Chicago, 1991, str. 3–4 (u štampi u: *Women out of Place: The Gender of Agency, the Race of Nationality*, ur. Brackette F. Williams [New York: Routledge, 1996]).

od strane muških vojnika ("sinova" koji brane svoju "domovinu", svoje "majke" i svoje "dragane" – sve podsetno sabrano u jedan zbirni pojam). Drugo, ono uspostavlja rodno obeleženu strukturu katekse, odnosno skupa osećanja, koja podržava tu oružanu odbranu.

Stoga u navodu 2 vidimo obrise jednog niza antinomija poznatih u zapadnoj misli, naročito onoj iz doba romantizma:

žena	~	dragana	~	telo	~	priroda	~	zemlja	~	prostor	~	rađanje
muškarac	~	zaljubljenik	~	duša	~	kultura	~	narod	~	vreme	~	(plodotvorna) smrt

To znači da vidimo nešto što odgovara vrednostima "tradicionalnog buržoaskog" rodnog režima, i ta organizacija podržava kateksu nacionalnog osećanja koje je slično prvoj ljubavi, ali i bolje od nje. Da li taj navod otkriva neki vid (možda nepriznatog) otpora drugačijoj konfiguraciji kućnih rodnih uloga u socijalizmu, kojom je uzurpiran muški autoritet, a ženama, kao saveznicama države, data srazmerno veća moć? Ili on, naprotiv, obelodanjuje "dubinsku strukturu" jednog patrijarhata višeg reda, bitnog za zadružnu državu? To što tekst prožet prethodnim antinomijama može postojati u srcu te zadružne države i što ga je napisao jedan od Čaušeskuovih omiljenih pesnika pokazuje da, bez obzira na to koliko radikalnan bio socijalizam u drugačijem organizovanju porodične strukture i uloga na jednom nivou, na drugom nivou se njegov paternalizam savršeno uklapao u patrijarhalne oblike od ključnog značaja za nacionalne ideje i drugde, na Zapadu. Šta se događa s ta dva nivoa organizacije roda posle pada socijalizma i kakvu ulogu nacionalna ideja ima u kasnijem razvoju?

Postsocijalistički nacionalizam i antifeminizam:

primeri iz Mađarske, Poljske i Hrvatske

S okončanjem socijalizma prethodne razlike između istočnoevropskih zemalja su dobile naglašeniji vid, ali je jedna uznemirujuća zajednička karakteristika ipak uočljiva u svima njima – sve otvoreniji etnonacionalizam, udružen s antifeminističkom propagandom i kampanjom za povećanje nataliteta. U središtu velikog dela te aktivnosti jeste pitanje prekida trudnoće.⁷³ Samo u Rumuniji nema (do sada) aktivnog pokreta protiv abortusa, jer je ranija zabrana prekida trudnoće sasvim dobro pokazala ljudima koliko to košta. Kligman, međutim, i u Rumuniji otkriva istu “ponovnu tradicionalizaciju” – povratak “tradicionalnim vrednostima”, porodičnom životu i veri, sa shvatanjem da je ženi ponovo mesto u domu.⁷⁴ U drugim zemljama postojale su manje-više dobre mogućnosti za prekid trudnoće, a novija istraživanja jasno poka-

zuju da nacionalizam i protivljenje abortusu idu ruku podruku, i da su udruženi s napadima na položaj žena koje su zaposlene ili učestvuju u javnom životu.⁷⁵ Kao što je jedan mađarski radnik rekao antropološkinji Evi Hasbi-Darvas: “Idealno stanje bi bilo kada bi od sada sve žene mogle ostajati kod kuće, kao što bi mađarske majke i trebalo da čine, a kada bi muškarci

73) Nisam dovoljno upoznata sa stanjem u Češkoj i Slovačkoj da bih mogla reći da li predstavljaju izuzetak u tom pogledu.

74) Kligman, “The Politics of Reproduction in Ceaușescu’s Romania”, str. 400. Kada je ovo pisano (u maju 1993), rumunska skupština je razmatrala zakon kojim bi se ponovo zaveo porez na osobe bez dece i skratilo porodijsko odsustvo.

75) Videti: Gal, “Gender in the Post-Socialist Transition”, Goven, “Gender Politics in Hungary”, i Huseby-Darvas, “Feminism, the Murderer of Mothers” o stanju u Mađarskoj; Eva Hauser, Barbara Heyns, i Jane Mansbridge, “Feminism in the Interstices of Politics and Culture: Poland in Transition”, u: Funk and Mueller, *Gender Politics and Post-Communism*, str. 257–273, za Poljsku; i Olga Supek, “The Unborn Are Also Croats”, saopštenje podneto na godišnjem sastanku Američke antropološke asocijacije, Chicago, 1991, za Hrvatsku.

mogli ponovo zarađivati dovoljno za izdržavanje svojih porodica.”⁷⁶

Ta veza je vrlo upadljiva u parolama kao: “I nerođeni su Hrvati” i “Pobačaj je genocid”.⁷⁷ Ona se javlja i u političkim navodima o “sedamnaest miliona poljskih državljana ubijenih u zametku” ili “pet miliona Mađara” nastradalih u “našem mađarskom holokaustru”, koje se ubile tridesetpetogodišnja komunistička liberalna politika prekida trudnoće i sebične žene koje su je zloupotrebljavale – i još uvek bi da je zloupotrebljavaju.⁷⁸ U Hrvatskoj su konzervativne grupe, pomognute sredstvima dobijenim iz privatnih izvora, kao i od Katoličke crkve i međunarodnih organizacija za borbu protiv abortusa, povele sudski postupak za ukidanje liberalnog zakona o prekidu trudnoće, navodeći da je porodica osnovna jedinica nacije, a svoje feminističke protivnike osuđuju kao subverzivne elemente.⁷⁹ Nacionalisti su u Mađarskoj otišli tako daleko da su poredili pobačene Mađare s (mnogo malobrojnijim) žrtvama u najgorim mađarskim ratnim

76) Huseby-Darvas, “Feminism, the Murderer of Mothers”, str. 1.

77) Supek, “The Unborn Are Also Croats”, i Hauser et al., “Feminism in the Interstices of Politics and Culture: Poland in Transition” (gde se navodi i poljska feministička protivparola: “Onanija je genocid”, str. 259).

78) Hauser et al., “Feminism in the Interstices of Politics and Culture”, str. 4; i Huseby-Darvas, “Feminism, the Murderer of Mothers”, str. 4–5.

79) Supek, “The Unborn Are Also Croats”, str. 2–4.

80) Gal, “Gender in the Post-Socialist Tradition”, str. 7; i Huseby-Darvas, “Feminism, the Murderer of Mothers”, str. 5.

81) Huseby-Darvas, “Feminism, the Murderer of Mothers”, str. 6.

stradanjima (poraz od Turska 1526, bitka za Staljingrad u II svetskom ratu) i podigli u gradu Abašaru “Embrionski spomenik” tim žrtvovanim Mađarima.⁸⁰ Oni govore o feministkinjama koje se zalažu za prihvatanje prekida trudnoće kao o “ubicama majki” i smatraju žene odgovornim za “odumiranje nacije”.⁸¹

Najpodrobniji prikaz tih tendencija daje Džoana Goven, koja koristi podatke iz Mađarske.⁸² Po njenoj analizi, koja je suviše složena da bi se mogla ovde ukratko prikazati, koreni te reakcije sežu u vreme pre 1989. godine, kada je opozicija socijalizmu izražavana i jačanjem "tradicionalnih" porodičnih uloga, a sada, kada opozicija preuzima upravljanje društvom, to se preuveličava. Novi politički pokreti oduzimaju ženama ono što su one dobile pod socijalizmom, uključujući i veći uticaj (izuzev u Rumuniji) u odlučivanju o reprodukciji. Drugim rečima, uzurpacija porodično-patrijarhalne vlasti od strane zadružne države sada se zamenjuje merama i politikom čiji je cilj da se muškarcima vrati ta izgubljena vlast u nuklearnim porodicama. Ta politika povlači za sobom i stav prema ženama kao prema "drugome", jer su one smatrane saveznicama komunista.⁸³ Pošto se komunizam pokazao kao neprijatelj kako prirode, time što je pokušao da od ljudi stvori nešto što je "suprotno" njihovoj akvizitivnoj i rodno obeleženoj "prirodi", tako i nacije, koju je gotovo ubio time što je dopustio da stopa priraštaja opadne, žene, ili bar karijerističke, feminističke žene, koje su postale njegove saveznice, moraju takođe biti neprijatelji nacije. Tako nacionalistička politika sada ima nameru da izmeni naciju i oslobodi je mekuštvu koje je negovalo "materinsko staranje" socijalizma. To podrazumeva ponovnu promenu organizacije porodice, tako da se žene primoraju da se vrate ulogama hraniteljki i negovateljica, koje odgovaraju "prirodi" njihovog po-

82) Goven, "Gender Politics in Hungary".

83) Goven (*ibid.*, str. 232) navodi sledeći odeljak iz članka u jednom časopisu: "Društvo [tj. socijalizam] oslobađa ženu porodičnih okova, daje joj ekonomsku samostalnost, pošteduje je mnogih tereta podizanja dece, a u zamenu traži savezništvo u slamanju muške tvrdoglavosti. Žene preuzimaju svoju ulogu u tom savezu sa svojom uobičajenom naprasitošću i napadnošću."

la, a da se muškarcima vrati njihov "prirodni" porodični autoritet.

Goven to ilustruje nekim zapanjujućim podacima. Ona navodi političke tekstove u kojima se govori o potrebi da mađarski muškarci opet postanu pravi muškarci, a ne mlakonje kakvim ih je socijalizam načinio. Ako postanu takvi, žene će automatski poželeti da im ponovo budu podređene.⁸⁴ U mnogim napisima izražava se briga ili negodovanje zbog toga što je "matrijarhat" uzeo previše maha u Mađarskoj.⁸⁵ U njima se tvrdi da je "socijalistička materinska briga" pretvorila muškarce u slabice bez autoriteta, a da je za promenu toga potrebno vratiti nezavisnost porodici i autoritet ocu; majke ne bi trebalo da budu zavisne od društva, nego od svojih muževa.⁸⁶ Ti spisi su prožeti esencijalizmom i naglašavaju "prirodne razlike" koje ženu opredeljuju za funkcije u domu. Još važniji su tekstovi u kojima se osuđuje agresivnost (naročito u seksualnom pogledu) koju je socijalizam podsticao kod žena, a naročito razorna agresivnost žena u porodici. Žene, žale se pisci tih tekstova, više nisu pune ljubavi i razumevanja.⁸⁷ U tome vidim dalju potvrdu da su u pitanju upravo uloge žena kao negovateljica i osećajnih bića, uloge oslabljene time što ih je socijalizam bio preuzeo kako bi se žene mogle zaposliti.

Tako, po podacima koje daje Goven, politički pluralizam i restauracija kapitalizma u Mađarskoj povezani su s ponovnim nametanjem izvesnih "buržoaskih" porodičnih normi. To se pokazuje utoliko potrebnijim

84) *Ibid.*, str. 230.

85) Gal, "Gender in the Post-Socialist Transition", str. 270.

86) Goven, "Gender Politics in Hungary", str. 234.

87) *Ibid.*, str. 227–228, 230–231, 236–237.

pošto je socijalistička država bila prinuđena da odbaci mnoge od svojih funkcija

povezanih s društvenim standardom: nema više novaca za sve one ustanove za dnevni boravak i obdaništa, za duga porodiljska odsustva, za dečije dodatke – jednom rečju za socijalizovanu reprodukciju. Briga o deci se stoga mora ponovo preneti na žene, a politika mora u tome pomoći obuzdavanjem svih onih agresivnih mađarskih žena i majki koje toliko zanemaruju svoju obavezu prema naciji.⁸⁸ Evo šta kaže, na primer, Kata Beke, prva mađarska ministarka prosvete pod vladom HDF-a 1990. godine: “U bogatoj riznici istorijskih primera... evropski model se pokazao najuspešniji i najtrajniji. Zato što on odgovara ljudskoj dvopolnoj prirodi, nizu komplementarnih razlika skrivenih u našim genima. Zato što samo ovde [u Evropi], može nova generacija rasti u normalnom – što znači, dvopolnom – svetu.”⁸⁹ Samo ako se ponovo uspostavi polaritet roda, tvrde sve političke grupe, Mađarska će ponovo postati zdravo društvo.

Ima izvesnih svedočanstava da neke žene željno očekuju tu restauraciju i nije im krivo što će izgubiti mesto među zaposlenima i u političkom životu. Za njih je rad bio nužda, a ne nešto čemu su težile. Partijski rad je bio mučenje koje je izvestan broj njih morao podnositi zato što se Partija trudila da svoje zalaganje za ravnopravnost dokaže “kvotama”. Za mnoge dom je uvek bio sklonište od opresivne države; one su se sada sa zadovoljstvom vra-

88) Govan taj napad na agresivne žene povezuje s osobenostima mađarskih zakonskih propisa o razvodu. Nemam razloga da dovodim u pitanje njeno tumačenje, ali ja pre vidim propise o razvodu kao područje u koje su se slučajno slegle te problematične reakcije na rekonfigurisane uloge roda u Mađarskoj i smatram da bi valjalo potražiti i druga mesta, u drugim zemljama, u kojima se dešava ista stvar. Ja nisam obraćala posebnu pažnju na priče o ženskoj “agresivnosti” u Rumuniji, ali se ne bih iznenadila ako bi se pokazalo da je i tamo to upravo vid otpora “neprirodnom” uplitanju socijalizma u porodične uloge.

89) Navedeno u: Govan, “Gender Politics in Hungary”, str. 229.

ćale tamo ako je muž mogao da zaradi platu dovoljnu za izdržavanje porodice. Mnoge žene su u stvari smatrale da je socijalizam protivan prirodi jer tretira kao jednake dva pola koja su, po njihovom uverenju, potpuno različita "po prirodi".⁹⁰ Mnoge vide kraj socijalizma kao nužno ponovno uspostavljanje prirodnog poretka stvari, u kome rodni esencijalizam i prirodna uloga materinstva imaju ključno mesto.⁹¹ Ono što je nekolicinu njih pokrenulo da brane ono na šta su počele gledati kao na svoje pravo bilo je uglavnom pitanje prekida trudnoće.

Ako se može suditi po Mađarskoj, postsocijalistička Istočna Evropa pokazuje koliko su "socijalizam" i "kapitalizam" tesno isprepleteni sa specifičnim – i varijantnim – organizacijama roda. A ove su, sa svoje strane, povezane sa nacionalnom idejom. Kraj socijalizma označava kraj države koja preuzima znatan deo troškova biološke i društvene reprodukcije umesto da prenese većinu tih troškova na pojedinačna domaćinstva, kao što to čine kapitalistički sistemi. Ako rodna organizacija kapitalističkog domaćinstva snižava, kao

90) Videti, na primer, Fran Markowitz, "Striving for Femininity: Soviet Unfeminism", saopštenje podneto na godišnjem sastanku Američke antropološke asocijacije, Chicago, 1991, str. 7.

91) Rozenberg primećuje da je na izborima održanim u martu 1990. godine 46 odsto istočnonemačkih žena glasalo za partiju koja je bila protiv prekida trudnoće, dnevnog boravka i zalaganja za poboljšanje uslova za obrazovanje žena i manjinskih grupa. ("Scock Therapy", str. 146.)

92) Videti, na primer, Immanuel Wallerstein, "Household Structures and Labour-Force Formation in the Capitalist World-Economy", u: Etienne Balibar i Immanuel Wallerstein, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities* (New York: Verso,

što neki stručnjaci tvrde, cenu radne snage koju kapital plaća time što neke nužne zadatke – "kućne poslove" – definiše kao nerad (pa ih stoga i ne nagrađuje), onda će privrede postsocijalističke Istočne Evrope moći da opstanu jedino ako ostvare neko slično pojeftinjenje.⁹² Tako kraj socijali-

zma nužno znači da se zadaci koji su se pokazali suviše skupi kada su bili izneti na videlo i preneti u nadležnost države sada ponovo uklanjaju iz vidnog polja time što se feminizuju i vraćaju u domaćinstvo. Glavna alternativa koju bi istočnoevropske žene mogle očekivati jeste ono što se desilo u razvijenijim privredama: komodifikacija domaćih poslova u usluge (dnevni boravak, čišćenje kuće, privređivanje obroka itd.) za koje zaposlen par plaća nešto bliže stvarnoj ceni nego što se plaća kada su to "kućni poslovi". Dok robna privreda u Istočnoj Evropi ne postane podjednako raširena kao što je sada u razvijenom svetu, postsocijalistička Istočna Evropa će se vraćati kućnoj privredi zasnovanoj na radu domaćice; privredi koju su bar delimično prevazišli i socijalizam i razvijeni kapitalizam.

Ključno sredstvo za taj povratak biće nova demokratska politika, koja se pokazuje – iz razloga koji se razlikuju od mesta do mesta – kao "ženomrzačka".⁹³ A u središtu toga je, kako pokazuju podaci Govenove iz Mađarske, etnonacionalizam. Nije teško videti zašto. Politički oblici iz perioda posle 1989. godine još uvek svoj legitimitet zasnivaju na "antikomunizmu", na tome što čine suprotno od onoga što su činili komunisti. Pošto su komunističke partije u Istočnoj Evropi u javnosti uglavnom zauzimale stav u skladu sa sovjetskim inter-

1991), str. 107–112. Kao što Folbre pokazuje, shvatanje o "neproduktivnosti" kućnih poslova potiče iz XIX veka. (Nancy Folbre, "The Unproductive Housewife: Her Evolution in Nineteenth-Century Economic Thought", *Signs* 16 [1991]: 463–484).
 93) U bivšoj Demokratskoj Republici Nemačkoj podstrek za to potekao je isključivo iz ujedinjenja sa Zapadnom Nemačkom, gde je nivo socijalne zaštite bio niži, a zakonski propisi o prekidu trudnoće stroži. U Poljskoj i Hrvatskoj podstrek je došao uglavnom od Katoličke crkve, čiji je uticaj ponovo jačao, i od potrebe (u Poljskoj) da se Crkvi iskaže zahvalnost za njenu raniju podršku Solidarnosti. U Mađarskoj je teže identifikovati aktivne snage, mada se ne može poreći da je Mađarska odmakla dalje nego bilo koja druga od ovih zemalja na putu ka kapitalizmu.

nacionalizmom, nacionalna osećanja su postala neka vrsta antikomunizma. Zahvaljujući tako stečenom oreolu otpora, nacionalizam je postao očigledno sredstvo pomoću kojeg treba nadoknaditi štetu koju su komunisti naneli naciji time što su je potiskivali. U onoj meri u kojoj se smatra da su žene imale koristi od socijalizma ili da im je socijalistička država bila saveznik, feminizam dobija socijalističko obeležje i može se napadati kao antinacionalan. Te različite niti se, kao što smo videli, upredaju u jedno kada je u pitanju prekid trudnoće. To pitanje delimično duguje svoj značaj jednom bitnom simbolu upokožavanja socijalizma: ponovnom rađanju nacije. Nacija se ne može ponovo roditi ako se fetusi – a s njima i nacija – osuđuju na smrt.⁹⁴ Nacija ne može povratiti zdravlje ako njene žene odbijaju da rađaju i gaje njene “fetalne građane”. Oporavak nacije od socijalizma zahteva, prema tome, nov patrijarhat, ustanovljen preko nove demokratske politike koja služi nacionalnoj ideji.

Jedna od nekoliko ironičnih stvari u ovome jeste to što zapadni političari, navikli da misle kako se nacionalizam i njegove iracionalne “plemenske” strasti koše s modernom zapadnom političkom ekonomijom, iznenada zaključuju da su lokalni nacionalisti u stvari najbolji zagovornici prozapadnih, antikomunističkih vrednosti koje oni sami propovedaju. Zapadni liberalizam je uvek s podozrenjem gledao na entonacionalizam jer on “demos” koji učestvuje u demokratiji sužava na pripadnike jednog izabranog naroda i ne daje puna građanska prava etnički “drugim”. Taj izazov pojmu važnosti građanskih prava za sve, koji liberalna politička teorija želi da stavi u središte demokrat-

94) Ovo zapažanje dugujem Brekit Viljems.

ske politike, sada stiže uporište u srcu istočnoevropske “demokratije”. U svojim proučavanjima toka tranzicije, naučnici bi trebalo da obrate naročitu pažnju na to kako nacionalistička politika integriše rod, koji će se alternativni oblici nacionalne metaforike ponuditi, ko će to učiniti, i kako će politika prema pitanjima kao što je prekid trudnoće iznedriti posebne oblike demokratije i kapitalizma u kojima se nacija i rod prepliću na nove načine.